

ANTIÐKE BREVE

Teologisk folkebibliotek er en række
introducerende bøger om teologiske emner,
redigeret af hjælpepræst Søren E. Jensen, adjunkt
Lars Cyril Nørgaard og adjunkt Mikkel Christoffersen
og udsendt i samarbejde med Det Teologiske Fakultet
på Københavns Universitet.

Andre bøger i serien

Carsten Selch Jensen: *Gud vil det. En lille bog om korstogene*

Mogens Müller: *Den glemte bibel.*

Bent Flemming Nielsen: *Gudstjeneste og kirkerum*

Christina Petterson, Sigrid Nielsby Christensen,

Tine Ravnsted-Larsen-Reeh: *Brødremenigheden*

Mogens Müller: *Evangelierne*

Under forberedelse

Niels Peter Lemche: *Københavnerskolen og Det Gamle Testamente.*

Karen Marie Leth-Nissen: *Folkekirken*

Martin Wangsgaard Jürgensen: *Den middelalderlige kirke*

Lisbet Christoffersen: *Menighedsråd*

Pia Søltøft: *Kærlighed*

Frederik Poulsen: *Josef og brødrene*

FORLAGET
VANDKUNSTEN 2021

Antikke breve

Paulus læst på baggrund af
Platon, Cicero og Seneca

Lone Fatum

B
I
B
L
F
I
TEOLOGISK
L T
K E
E K

Indhold

7	Forord
13	Indledning
	Brevet som social kommunikation, 18
	Fra talekunst til brev litteratur, 26
	Retorik, politik og moralfilosofi
37	Platon
	Retoriske genrer og stilistiske virkemidler
43	En oversigt
	Dyderne, naturloven og den gode borger
59	Cicero
	Visdommen, dyderne og den filosofiske mentor
83	Seneca
	To trøstebreve, 86
	To breve til en bror, 103
	Brevet til Nero, 127
	Brevene til Lucilius, 140

	Den ældste Kristusfortolkning
167	Paulus
	1 Thessalonikerbrev, 170
	Galaterbrevet, 176
	1 Korintherbrev, 189
	2 Korintherbrev, 217
	Romerbrevet, 235
	Filipperbrevet, 265
	Brevet til Filemon, 278
	Postpaulinske og pseudepigrafiske breve
289	Rettroenhed og borgerlig normalitet
317	Efterord
325	Litteratur
329	Ordliste

Forord

De læsninger, som her præsenteres, er retoriske i den forstand, at de tager udgangspunkt i den sammenhæng mellem retorik, filosofi og politisk funderet socialmoral, som defineres af Sokrates i Platons dialoger. I græsk tradition blev de forskellige retoriske genrer grundlagt efter formål og kontekst, og hertil føjedes mosaikken af stilistiske virkemidler, oversat og sat i system på latin af Cicero, hvorefter det retoriske paradigme med alle sine formkrav dels overførtes fra den offentlige tale til det litterære brev, dels blev det pædagogiske grundlag for undervisningen i de offentlige retorik- og filosofiskoler. De breve og essayistiske brevskrifter om filosofiske, moralske og samfundskritiske emner, som blev skrevet til venner og familie af retorisk og filosofisk veluddannede mænd som Cicero og Seneca, svarer til deres offentlige taler og er skrevet med offentliggørelse for øje. Platon og Sokrates var med deres politiske kritik og filosofiske virke kontroversielle, men centralt placerede skikkelser i Athen; Cicero og Seneca, der begge som senatorer var medlemmer af den velhavende elite, var hver for sig, for en tid, politisk magtfulde skikkelser i Rom. På den baggrund fremstår Paulus umiddelbart

som en spurv i tranedans; etnisk, sociokulturelt og geografisk er han *outsideren*. Og så alligevel ikke; for inden for rammerne af antikkens metafysiske verdensbillede og mytologiske tilværelsesfortolkning er de alle beslægtede, og sammenligneligheden mellem dem er væsentligt større end de forskelle, der adskiller dem.

Paulus karakteriserer sig i sine breve som en farisæisk skolet jøde med baggrund i diasporaen i Romerrigets græsktalende østlige provinser. Han fremhæver, at han, før han blev Kristustroende, var fanatisk i sin efterlevelse af Loven. Men det fremgår af hans breve, at han også må have modtaget undervisning i retorik og filosofi; han forstår at udnytte de forskellige genrers stilistiske virkemidler med stor behændighed, og i moralfilosofisk henseende er han tydeligvis stoisk orienteret. Med sin græsk-romerske samtids retoriske virkemidler og moralfilosofiske værdibegreber har denne i øvrigt ukendte Paulus fra sit hjørne af Romerriget udformet en jødisk utopi om en ny verdensorden, grundlagt på Kristustro. Ligesom Jesus var Paulus apokalyptiker, overbevist om at leve i de sidste tider, og at Guds straffedom over den syndige verden var umiddelbart forestående. Men lige så overbevist om, at Gud netop havde grebet ind for ifølge sin universelle frelsesplan at lade sin søn, Kristus, dø på korset i Jesu menneskelige skikkelse. Med det offer, villet og iværksat af Gud selv, var synden sonet, og der

var tilvejebragt en frelsesmulighed for dem, som i tro på Kristus tilegnede sig hans døds betydning. Det var evangeliet, frelsesbudskabet, som ifølge Paulus var tiltænkt alle syndere, som besindede sig, jøder såvel som ikkejøder, og det var budskabet, som skulle forene jøder og ikkejøder som Kristustroende i et åndeligt fællesskab, som på én gang ville være opfyldelsen af utopien om det universelle Israel og den endelige bekræftelse af Guds verdensherredømme.

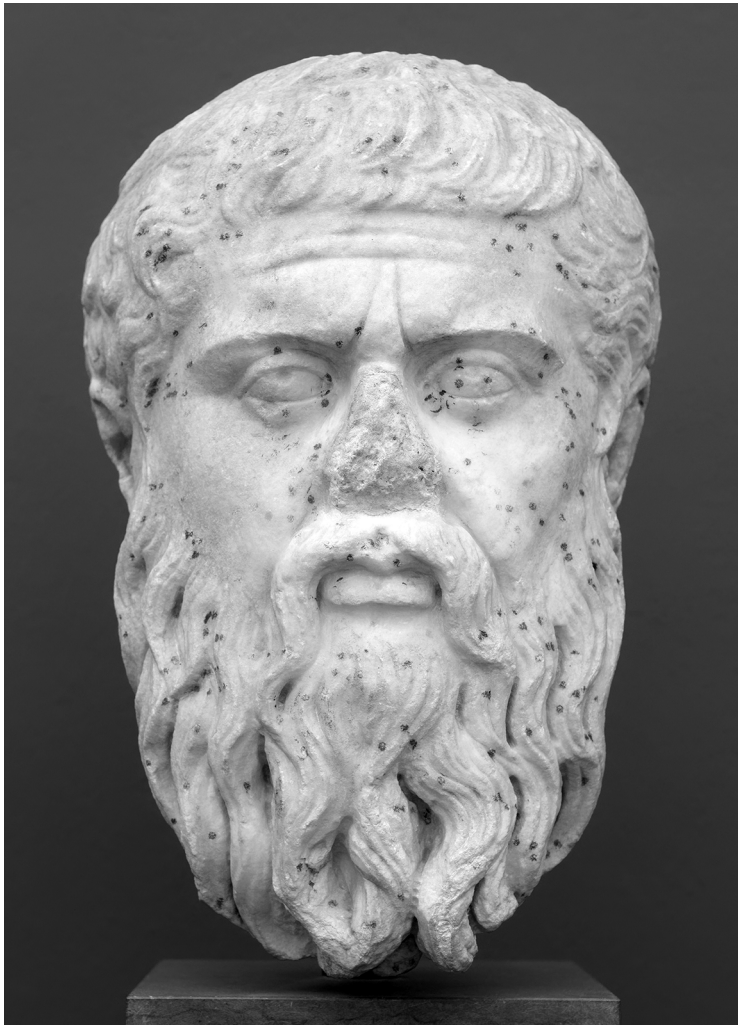
Det er ikke formålet med gennemgangen af Paulus' breve at gå i eksegetiske detaljer med, hvad de rummer af teologisk betydning; det er heller ikke meningen at gå i detaljer med ligheder og forskelle mellem de fire forfatterskaber. Formålet er derimod det dobbelte: at frisætte Paulus fra hans kirkeligt definerede rolle som kristen, især lutheraner, ved at placere ham i den antikke kontekst, hvor han har sine forudsætninger som hellenistisk diasporajøde, præget af stoisk filosofi og socialmoral. Med sit personlige gudsbegreb og sin både sproglige og tankemæssige afhængighed af jødisk skrift- og fortolkningstradition adskiller han sig umiddelbart fra de andre tre forfattere. Men, som skildret af Platon, vidste også Sokrates sig guddommeligt udvalgt, kaldet til med livet som indsats at bringe flest muligt til kritisk selvindsigt for på den måde af fremme, hvad der er godt og retfærdigt ifølge den gudgivne orden. Alle forudsætter,

10

at universet er guddommeligt tilrettelagt, at naturen former sig efter en gudgiven lovmæssighed, at tilværelsen følgelig er meningsfuld og hvert enkelt menneskeliv formålsbestemt. Da det er guddommelig visdom, som garanterer den kosmologiske rationalitet, er tro og viden to ord for én og samme videnskabelige bestræbelse: udforskningen af verdens indretning og af menneskelivets mening og universelle sammenhæng. Noget overnaturligt gives ikke; naturens orden er altomfattende, forudbestemt og nøje koordineret, men det er de allerfærreste forundt at gennemskue sammenhængen og nå til erkendelse af den guddommelige visdom, og kun et fåtal af dem har modet og viljen til at leve efter det, de har indset og erkendt.

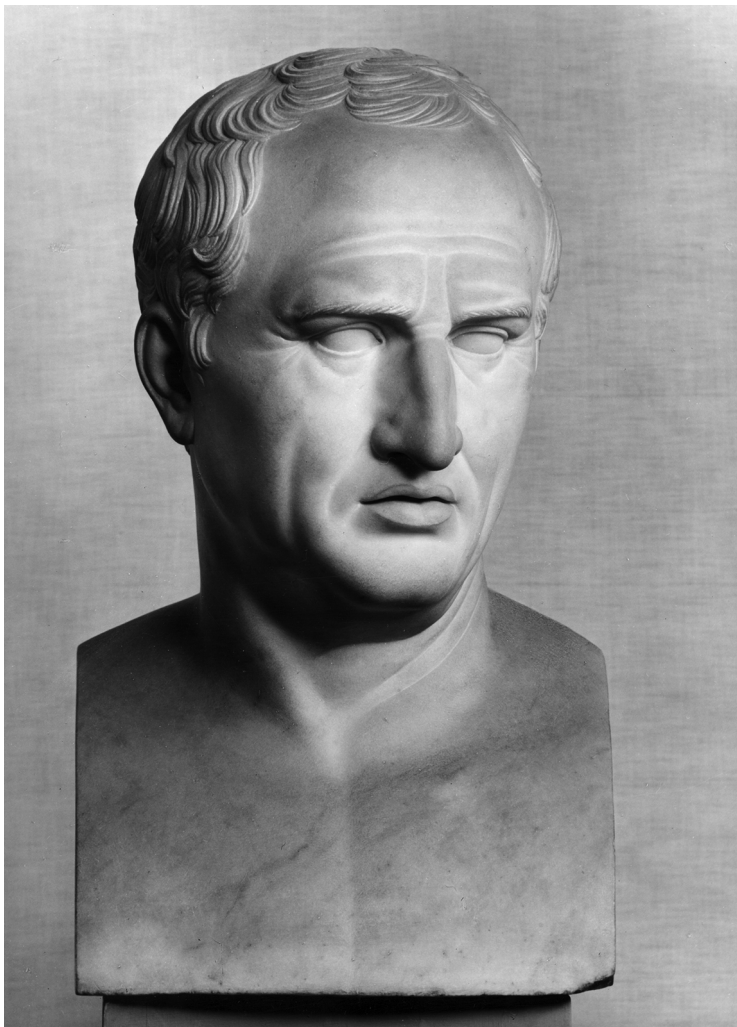
Universet rummer mysterier og endnu uudforskede områder, og ulykker, tab og mangler, åbenlyse uretfærdigheder og ubegribelige inkonsekvenser karakteriserer den menneskelige tilværelse. Derfor er filosofi i praksis både teologisk og naturvidenskabelig fortolkningsvidenskab med moralsk bevidstgørelse som socialt og politisk formål. For alle fire forfattere drejer det sig om så effektivt som muligt at modsige en negativ eller ligefrem dystopisk livserfaring; alle skelner de mellem godt og ondt, dyder og laster, fordømmer samtidens umoral og samfundets uretfærdighed; alle forestiller de sig efter døden et evigt efterliv og regner med, at adgangen

hertil afhænger for enhver af en konkret vurdering af livsførelse og arten af gerninger. Med retoriske læsninger drejer det sig om at fokusere på genremæssig form og stilistiske greb for at gennemskue brevets baggrund, anliggende og formål: *Hvordan* argumenterer forfatteren ud fra de fælles forudsætninger for *hvilket* synspunkt med *hvilket* formål over for *hvilke* adressater; *hvordan* positionerer han sig, *hvordan* relaterer han sig til sine adressater, og *hvor* består hans egen interesse. Det drejer sig med andre ord om at læse brevene som social kommunikation i en bestemt historisk kontekst, og da antikkens brevkunst ligesom talekunsten forudsatte retorisk bevidsthed om stilistiske virkemidler, portrætterer brevets behandling af et aktuelt anliggende både afsender og modtager, karakteriserer alliancen, der forbinder dem, og det, som de hver for sig har til gode, hvis brevets formål opfyldes.

Platon

I dialogen *Gorgias* skildrer Platon en diskussion mellem Sokrates og tre forskellige modparter, som alle gennemgås af kritiske spørgsmål og vikles ind i selvmodsigelser, som afslører deres moralske vildfarelser. Ved detaljeret at lade Sokrates dekonstruere sine modparters synspunkter godtgør Platon tanken om, at kun en god mand kan være en god taler, fordi kun den, som stræber efter selv at leve retfærdigt, kan overbevise andre om retfærdighedens betydning. I den optik er retorik og moralfilosofi to sider af samme politiske sag, og netop det samfundsmæssige aspekt understreger, at retorik i praksis defineres som pædagogisk virksomhed af sit emne og anliggende. Undervisning i retorik er på én gang, med et anakronistisk udtryk, humanistisk uddannelse og opdragelse som samfundsborger, idet begge dele drejer sig om kriterierne for det gode liv i et retfærdigt samfund ud fra grundtanken om, at det er bedre at lide uret end selv at begå uret. Sokrates anerkender, at talekunst drejer sig om at overtale, men afviser den sofistiske forståelse af retorik som et fag, en profession, der kvalificerer taleren til for egen vindings skyld at anprise hvad som helst for at behage et publikum. Retorik

Dyderne, naturloven og den gode borger

Cicero

Som en stor beundrer af Platon skrev Cicero i høj grad videre på inspirationen fra Platons skrifter. Det syvende brev læste han som ægte og har måske spejlet sig trøstet i skildringen af Platons mislykkede forsøg på at få politisk indflydelse i Syrakus, da han selv mistede status og politisk autoritet, efterhånden som intriger, mord og magtkampe førte til republikkens fald. Han blev afvist som rådgiver først af Cæsar, så af Antonius og til sidst af den unge Octavian, som efter slaget ved Actium i 31 f.Kr. afsluttede atten års borgerkrig som eneherkeren, Augustus. Ligesom Platon brugte også Cicero sine sidste år på videnskabelige studier; han oversatte et par af Platons dialoger til latin, supplerede sine mange juridiske udgivelser med politiske taler, breve og stridsskrifter i brevform, færdiggjorde sit ungdomsarbejde om retorik og udgav adskillige skrifter om filosofiske, naturvidenskabelige og socialmoraliske emner. Til de sidste hører *De officiis*, om moralske dyder, som i brevform er stilet til sønnen Marcus, som var på studieophold i Athen; og skriftet *De senectute*, om alderdom, stilet i brevform til Atticus, den lidt ældre ungdomsven fra studietiden i Athen, som sammen med Tiro, Ciceros frigivne slave,

Visdommen, dyderne og den filosofiske mentor

Seneca

Seneca kom til verden, da tiden skiftede fra republikkens og borgerkrigenes periode f.Kr. til kejsertidens *Imperium Romanum* e.Kr., og hans livsforløb dækkede samtlige kejsere fra det julio-claudianske dynasti: Augustus (død i 14), Tiberius (død i 37), Caligula (død i 41), Claudius (død i 54) og Nero (død i 68). Både Senecas liv og hans død spejler den turbulens, som kendetegnede kejsertidens dynastiske magtkampe, men illustrerer især vilkårene under de tre sidstnævnte for en embedsmand, hvis hele livs- og karriereforløb direkte afhang af personlige relationer til en kejser og hans omskiftelige luner. Seneca studerede retorik og filosofi i Rom ved en græsk inspireret skole, som kombinerede traditionel stoicisme med pythagorianisme; det har præget hans interesse for moralfilosofi og naturvidenskab, og hans fokus på logik og religiøse spekulationer karakteriserer ham som en repræsentant for den sene stoicisme (50 f.Kr. til 200 e.Kr.).

På grund af fysisk svagelighed og hyppige astmatiske sygdomsanfald, måtte han som ung tilbringe flere år i Ægyptens tørre klima, hvorfor han først i 31 for alvor kom i gang med et juridisk og politisk karriereforløb;

Den ældste Kristusfortolkning

Paulus

Alle syv ægte Paulusbrev er rigtige breve i den forstand, at de er situationsbestemt social kommunikation, som enten erstatter eller forbereder et besøg og på den måde vedligeholder eller etablerer en relation mellem afsender og modtagere. Til forskel fra de øvrige skrifter i *Det Nye Testamente*, som alle har fiktive, anonyme eller pseudonyme forfattere, er Paulus en historisk person, som i hvert brev præsenterer sig, adresserer en bestemt menighed og forholder sig konkret til lokale spørgsmål og problemer. Brevene er officielle skrivelser, skrevet i embeds medfør med apostolsk autoritet; det fremgår af måden, Paulus præsenterer sig på som afsender, af hans inddragelse af medarbejdere som medafsendere og af mange hilsner, der ofte udveksles til sidst i brevene.

Alle syv breve kan læses som parænese med det fælles overordnede formål, at sikre sammenholdet i de enkelte menigheder og de asymmetriske alliancer mellem apostel og menighed samt bekræfte det åndelige fællesskab mellem menighederne. Paulus betjener sig gennemgående af den deliberative retorik, da det i samtlige breve drejer sig for ham om at forklare, begrunde og retlede om Kristustroens indhold, betydning og moralske

Efterord

Forskellen mellem Paulus' menigheder og den kirkedannelse, som formgives i *Pastoralbrevene*, er som forskellen mellem en græsrodsbevægelse og en partiorganisation, som konstituerer sig med partibøger, partiapparat og medlemsregler for udadtil at demonstrere, at den ikke er en suspekt *superstitio*, men en anerkendelsesværdig *religio*, som ærer og tilbeder kejseren og på alle måder viser konservativt samfundssind. Med hustavlerne genindføres det ægteskab, som Paulus devaluerede som en nødløsning for de karismatisk svage, og det kød- og kønsbestemte familieliv, som Paulus tilsidesatte til fordel for det åndelige liv i Kristusfællesskabet. Åndeliggørelsen af jomfruer og enker rokkede ikke ved den antikke forestilling om manden som normalmenneske, men den ophævede de statusdefinerende grænser af social, etnisk og kønnet karakter, som hidtil havde adskilt mennesker, og hævdede i stedet, med den karakteristiske brug af legemsmetaforen, idealet om enhed og sammenhold trods både uligheder og forskelle. Med ægteskabet som den bærende institution og med normaliseringen af kirken som faderhus og Gudshus i ét af hensyn til ønsket om social og politisk accept, afskrives ikke alene åndelig

frihed som Kristusfællesskabets kollektive identitet, men også det eskatologiske ideal om et åndeligt liv i moralsk anderledeshed, som ifølge Paulus' parænese skal godt-gøre frelseshåbet og bekræfte de Kristustroende i, at det er frelseshåbet, som kvalificerer dem og som utopisk kritisk modsigelse adskiller dem både fra deres fortid og fra deres omverden.

Sammenhængen mellem åndelig frihed og åndelig anderledeshed, godtgjort af troens praksis, er fundamental i Paulus' fortolkning, fordi den er knyttet til hans forestilling om, at Kristusfællesskabet etableres som et dødsfællesskab. Fordi alle døbte får del i den retfærdiggørelse, som er korsdødens betydning, og forenes åndeligt i Kristus, er dermed alle jordisk menneskelige forskelle bogstaveligt taget vasket af i dåben. Endnu er de døbte hverken frelst eller opstået af døde, men de er åndeligt frisat fra synd og død, og derfor skal de nu, som de af Gud er sat i stand til, leve et liv uden synd og uden dødsangst for med al deres moralske umage at stræbe mod frelseshåbets opfyldelse. Det imperativ, som kendetegner Paulus' parænese, er præsentisk begrundet, og det skal udfoldes horisontalt i social og moralsk praksis, men det er vertikalt i sin eskatologiske betydning og futurisk foregribende i sin utopiske umage. Med normaliseringen af ægteskab og borgerlig patriarkalisme

tilsidesættes Paulus' dåbsfortolkning og dens åndeligt frisættende konsekvenser. En velordnet kirke, som vil anerkendes af det offentlige blik, funderes ikke på karmatisk autoritet, men administreres af et funktionsdueligt embedsvæsen, værdsætter ikke åndelig frihed, endsige åndelig anderledeshed, men må genindføre betydningen af jordisk menneskelige forskelle for effektivt at kunne skelne, kontrollere og opretholde orden. Det viser brugen af hustavler, og det viser ikke mindst Pastoralforfatterens diskriminatoriske polemik.

At Paulus ligesom også Platon/Sokrates, Cicero og Seneca definerer idealet om den universelle humanitet som et broderskab, illustrerer den antikke androcentrisme; det kan kontekstualiseres og kritisk konfronteres. Anderledes problematisk forholder det sig med den antijudaisme, som i brevlitteraturen begynder i *Kolossierbrevet*, kommer eksplicit dæmoniserende til udtryk i *Pastoralbrevene*, men knæsættes i evangelierne dels med de fjendebilleder af farisæere og skriftkloge, som karikerer Jesu modstandere, dels med det apologetiske fortolkningsgreb, som stik imod enhver historisk sandsynlighed gør jøderne og ikke romerne ansvarlige for korsfæstelsen. Formålet er eksplicit at godtgøre, at Jesus døde som uskyldig; romerne fandt ingen grund til at dømme ham til døden, men jøderne krævede ham

korsfæstet. Implicit rummer skildringen en appel om, at romerne vil betragte de kristne, Jesu tilhængere, som lige så uskyldige. Måske findes et afsæt for antijudaisme i den uenighed, som ifølge Paulus' breve adskiller de lovkonserverne jøder i Jerusalemmenigheden fra de Kristustroende jøder fra diasporaen, og en faktor i uenigheden kunne være det forhold, at Paulus og andre diasporajøder ikke læste de jødiske skrifter på hebraisk, men i græsk oversættelse, den såkaldte *Septuaginta* eller *LXX*, som er omtalt ovenfor. Det er en tendentiøs oversættelse, præget af den hellenisme, som kendetegner det miljø af græsktalende diasporajøder i Alexandria, som havde brug for oversættelsen. Har Paulus i *LXX* fundet inspiration til sin mission blandt ikkejøder og argumenter for sin utopi om det universelle Israel som en åndelig forening i Kristus af jøder og ikkejøder, kan det ikke undre, at lovkonserverne jødiske Kristustroende i Jerusalem har taget anstød af Paulus' forehavende ud fra den hebraiske bibel. Håbet om parusien blev skuffet, da flertallet af jøder stadigvæk ikke blev Kristustroende efter Jerusalems ødelæggelse i 70, hvor byens indbyggere blev fordrevet. Derfor endte de paulinsk inspirerede jødiske Kristustroende i årene derefter som et besværligt mindretal i de ikkejødiske kristnes kirke. I *Romerbrevet* forholder Paulus sig til et illustrativt misforhold mellem det

ikkejødiske flertal og det jødiske mindretal, som vendte tilbage til Rom efter eksilet under kejser Claudius. Ikkejødiske kristne overtog faktisk oliventræet, som Paulus frygtede; de tilegnede sig den jødiske bibel som deres egen, lærte sig at læse alting i den som skrevet for dem om Kristus og om kirken, tilføjede deres egne tekster som kristianiserende appropriation, hvilket ikke mindst evangelierne illustrerer.

I historisk perspektiv er det forståeligt, at det er hustavlebreve som *1 Petersbrev*, *Kolossierbrevet*, *Efeserbrevet* og *Pastoralbrevene*, som sammen med evangelierne kom til at præge kirkedannelsen og den kanonisk autoriserede fortolkning. Men det er beklageligt og historisk uforståeligt, at de paulinske pseudepigrapher stadigvæk får lov til at spærre for tilgangen til Paulus' ægte breve ved i kirkeligt regi at blive betegnet, læst og brugt som breve, skrevet af Paulus. Siden det hermeneutiske paradigmeskifte i 1970'erne har den bibelske eksegesi, både af Paulus' breve og af evangelierne, udviklet sig længere og længere væk fra den kirkekonervative bibelbrug, især takket være inspiration fra litteraturvidenskaberne og socialvidenskaberne. Læses evangelierne referentielt som historiske rapporter, vedligeholdes antijudaismen i fjendebillederne af Jesu modstandere og i den apologetiske iscenesættelse af hans domfældelse og død. Læses

derimod narrativt med fokus ikke på, hvad evangelieteksten handler om, men på *hvordan* den handler, *hvorfor* og med *hvilke* virkemidler, kan antijudaismen her ligesom i *Pastoralbrevene* konfronteres kritisk.

De ægte breves Paulus udformer i løbet af 50'erne med sin dualistiske Kristusfortolkning en utopi om et universelt fællesskab, hvor alle hidtil gældende sociale forskelle er ophævet, hvor kød, synd og død er definitivt undsagt, og hvor det derfor er muligt at leve åndeligt, retfærdigt og moralsk forsvarligt. De paulinske pseudopigrafer skjuler, at Paulus i sine egne breve siger verden, samfundet, umoral og menneskelig selvovervurdering imod, ligesom også Platon/Sokrates, Cicero og Seneca på hver sin måde og i hver sin kontekst er samfunds- og samtidskritiske modsigere. Fordi de pseudopigrafiske breves formål er kirkens borgerliggørelse, afskriver de den sammenhæng mellem den eskatologiske påståelighed og det parænetiske krav om at demonstrere åndelig anderledeshed, som kendetegner Paulus' parænese. I Paulus' breve er målet ikke borgerlig konformitet af hensyn til social tilpasning og politisk accept, men tværtimod med korset som fortegn at modsige verden ved hjælp af værdiomvendingens magt- og statuskritik og ved, som Sokrates og Seneca, at leve i overensstemmelse med indre, åndelige værdier. Kun ved effektivt at frigøre

Paulus' syv ægte breve og læse dem på ny, uafhængigt af den kirkelige tradition og den liturgiske brug, kan de kontekstualiseres på de forudsætninger, de selv afstikker, forstås inden for rammerne af det fortolkningsunivers, som Paulus deler med de tre andre forfattere, og værdsættes for den utopiske kreativitet og dristigt uortodokse Kristusfortolkning, de præsenterer.

Ordliste

- androcentrisme*: synet på manden som normalmennesket
og kvinden som den afvigende anden
- agonistisk*: karakteriserer magtkamp og konkurrence
mellem mænd i et æres- og statussamfund
- apokalyptik*: afsløring af kosmiske hemmeligheder, gud-
givne åbenbaringer
- apologetik*: forsvarstale, selvforsvar
- captatio benevolentiae*: egl. tilfangetagelse af velvilje;
betegner det retoriske greb, som skal sikre positiv
opmærksomhed og tilslutning
- deliberativ retorik*: overtalelse med henblik på at afklare
det rigtige, det mest fordelagtige valg
- diaspora*: egl. det spredte, betegnelse for jøder bosat
uden for Israel/Palæstina
- diatribe*: argumentatorisk greb, som inddrager en fiktiv
modpart, hvis synspunkter afvises
- epideiktisk retorik*: personkarakteristik, positiv lovpris-
ning eller negativ fordømmelse
- epistolografik*: brevskrivningskunst, præget af retorik-
kens/talekunstens virkemidler
- eskatologi*: forestillinger om at leve i de sidste tider før
verdensdommen og Kristi genkomst

- ethos*: den personorienterede retorik, fokuserer på social fremtræden og offentligt anerkendt personværdi, baseret på ære, status og moralske holdninger
- forensisk retorik*: den retlige tale med juridisk argumentation som forsvar eller anklage
- genre*: stilart, karakteristik af de forskellige retoriske former og deres stilistiske særpræg
- imitatio-motiv*: appellerer autoritativt til efterligning af en fader- eller mentorfigur
- inclusio*: indespærring, indramning; det retoriske greb at lade to ord eller næsten enslydende sætninger indramme en tematisk fremstilling
- korsteologi*: Kristusfortolkning med fokus på korsdøden som stedfortrædende offerdød
- kristologi*: summen af forestillinger, som identificerer Jesus som Kristus og Kristus som frelser
- Kristus*: den salvede, græsk oversættelse af den hebraiske betegnelse Messias
- logos*: den fornuftige retorik og logisk tilrettelagte argumentation
- parusi*: forestillingen om Kristi genkomst til dom og frelse
- parænese*: belærende formaning om tro og socialmoral, kritisk vejledning til trøst og opbyggelse
- paterfamilias-institutionen*: faderhuset som storfamilie, social, økonomisk og politisk enhed

pathos: den følelsesladede, bevidst lidenskabelige retorik
patriarkalsk: betegner fadermagten som ejerskab og maskulin dominans i familie og samfund
patronatsystemet: den gensidige afhængighed mellem patron og klient, far/lærer og sønner/elever
proømium: brevindledning, som præciserer relationen mellem afsender og modtager og introducerer brevet anliggende
pseudepigrati: skrifter udgivet eller overleveret under falsk navn
Septuaginta: 70, den symbolske betegnelse for den græske oversættelse af den hebraiske bibel
utopi: af *utopia*, egl. ikke-sted, men i kritisk politisk og socialmoralisk betydning betegnelse for et anderledes og bedre sted, et ønskested

327

Litteratur

TEKSTER:

Loeb Classical Library. Harvard University Press, for
Platon, Cicero, Seneca og Quintilian.

Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*. Stuttgart:
Deutsche Bibelgesellschaft, 27. udg. 1993 eller senere,
for Paulus' breve og øvrige brevlitteratur.

OVERSÆTTELSER:

Aristoteles, *Retorik*. Oversat med introduktion af Thure
Hastrup, København: Museum Tusculanums Forlag
2002 (1983).

Cicero, *On Living and Dying Well*. Translated with an
Introduction by Thomas Habinek, London: Penguin
Books 2012.

Cicero, *On the Good Life*. Translated with an Introduction
by Michael Grant, London: Penguin Books 1971.

Cicero, *Retoriske Skrifter* I-II. Ved Thure Hastrup og
Mogens Leisner-Jensen, Odense: Syddansk Universi-
tetsforlag 2003 (I-III, 1979-1982).

Cicero, *Selected Works*. Translated with an Introduction
by Michael Grant, London: Penguin Books 1971
(1960).

De Apostolske Fædre. Red. Niels Jørgen Cappelørn, Niels Hyldahl, Bertil Wiberg, København: Det Danske Bibelselskab 1985.

Nytestamentlige Apokryfer. Oversættelse, indledninger og noter ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen, København: Det Danske Bibelselskab 2002.

Paulus, *Romerbrevet, 1-2 Korintherbrev, Galaterbrevet, Filipperbrevet, 1 Thessalonikerbrev og Brevet til Filemon*. Det Nye Testamente, København: Det Danske Bibelselskab. – Den autoriserede oversættelse af 1948 anbefales, da den er tættere på den græske tekst end senere oversættelser.

Platon, *Platon I-VI, Samlede værker i ny oversættelse*. Red. Jørgen Meier og Chr. Gorm Tortzen, København: Gyldendal 2009-2015.

Seneca, *Breve og andre Skrifter til Lucilius*. I oversættelse ved M.Cl. Geertz, I-II, København: Gyldendal 1927.

Seneca, *Dialogues and Essays*. Translated by John Davie, With an Introduction and Notes by Tobias Reinhardt, Oxford: Oxford University Press 2008.

Seneca, *Letters from a Stoic*. Translated by Richard Mott Gummere, Eastford, CT: Martino Fine Books 2018 (New York: G.P. Putnam's Sons 1925).

Seneca, *Om vrede, om mildhed, om sindsro*. På dansk ved Villy Sørensen, København: Gyldendal 1976 (1975).

Stevenson, J. (red.), *A New Eusebius: Documents Illustrating the of the Church to AD 337*, London: SPCK 1987 (1957).

HÅNDBØGER OG RELEVANT LITTERATUR I ØVRIGT:

Aune, David E., *The Westminster Dictionary of New Testament and Early Christian Literature and Rhetoric*. Louisville, KY, and London: Westminster John Knox Press 2003.

Beard, Mary, *SPQR, A History of Ancient Rome*. London: Profile Books 2016.

Beard, Mary, *Pompeii: The Life of a Roman Town*. London: Profile Books 2010 (2008).

Borg, Marcus J. og Crossan, Dominic, *The First Paul: Reclaiming the Radical Visionary Behind the Church's Conservative Icon*. London: SPCK 2009.

Eusebius von Caesarea, *Kirchengeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1989.

Gads Bibel Leksikon. Red. Geert Hallbäck og Hans Jørgen Lundager Jensen, I-II, København: Gads Forlag 1998.

Hilton, Allen R., *Illiterate Apostles: Uneducated Early Christians and the Literates Who Loved Them*. London: T&T Clark 2020 (2018).

Kennedy, George A. 1984, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*. Chapel Hill, NC, og London: University of North Carolina Press.

- Kyrtatas, Dimitris J., »Historical Aspects of the Formation of the New Testament Canon», i *Canon and Canonicity: The Formation and Use of Scripture*. Red. Einar Thomassen, København: Museum Tusculanums Forlag 2010, 29-44.
- Malina, Bruce J., *The New Testament World. Insights from Cultural Anthropology*, rev. udg. Louisville, KY: Westminster/John Knox Press 1993.
- Malina, Bruce J. og Neyrey, Jerome H., *Portraits of Paul: An Archaeology of Ancient Personality*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press 1996.
- Metzger, Bruce M., *The Canon of the New Testament: Its Origin, Development, and Significance*. Oxford: Clarendon Press 1987.
- Rawson, Beryl, *Children and Childhood in Roman Italy*. Oxford: Oxford University Press 2005 (2003).
- Schütze, Oliver (red.), *Lexikon antiker Autoren*. Stuttgart: Metzler, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1997.
- Southern, Patricia, *Hadrian's Wall: Everyday Life on a Roman Frontier*. Stroud, GL: Amberley 2016.
- Southern, Patricia, *Julius Caesar: A Life*. Stroud, GL: Amberley 2018.
- Stowers, Stanley K., *Letter-Writing in Greek-Roman Antiquity*. Philadelphia: Westminster Press 1989.

- Tacitus, *The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero*. Translated by J.C. Yardley, With an Introduction and Notes by Anthony A. Barrett, Oxford: Oxford University Press 2008.
- Thomassen, Einar, »»Forgery« in the New Testament«, i *The Invention of Sacred Tradition*. Red. James R. Lewis og Olav Hammer, Cambridge: Cambridge University Press 2007, 141-157.
- Thomassen, Einar, »Some Notes on the Development of Christian Ideas about a Canon«, i *Canon and Canonicity: The Formation and Use of Scripture*. Red. Einar Thomassen, København: Museum Tusculanums Forlag 2010, 9-28.